

BOLALAR NUTQI RIVOJLANISHIGA TA’SIR ETUVCHI TASHQI OMILLAR**Ergashev Shoxrux Qurbonali o’g’li****Iqtisodiyot va pedagogika universiteti (University of Economics and Pedagogy),****Xorijiy tillar fakulteti, Ingliz tili o’qituvchisi****Email: sanorux@mail.ru, Tel: +998979734777**<https://doi.org/10.5281/zenodo.20351084>

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqiy rivojlanishiga ta’sir ko’rsatadigan tashqi (ekzogen) omillar keng qamrovli tahlil qilingan. Nutq faqatgina biologik jarayon emas, balki ijtimoiy-madaniy muhit mahsuli ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Oila muhiti, ota-ona bilan muloqot sifati, raqamli texnologiyalar (gadjetlar), ijtimoiy-iqtisodiy status (SES) hamda maktabgacha ta’lim muassasalarining bolaning til boyligi va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishdagi o’rni yoritilgan. Shuningdek, maqolada nutqiy nuqsonlarning oldini olish bo’yicha pedagogik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so’zlar: nutq rivojlanishi, tashqi omillar, ijtimoiy muhit, raqamli texnologiyalar, ota-ona muloqoti, ijtimoiy-iqtisodiy status, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация: В данной статье всесторонне анализируются внешние (экзогенные) факторы, влияющие на речевое развитие детей раннего и дошкольного возраста. Научно обосновано, что речь является не только биологическим процессом, но и продуктом социокультурной среды. Освещена роль семейного окружения, качества общения с родителями, цифровых технологий (гаджетов), социально-экономического статуса (СЭС) и дошкольных образовательных учреждений в формировании словарного запаса и коммуникативной компетенции ребенка. Также в статье представлены педагогические рекомендации по профилактике речевых нарушений.

Ключевые слова: речевое развитие, внешние факторы, социальная среда, цифровые технологии, родительское общение, социально-экономический статус, коммуникативная компетенция.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of external (exogenous) factors influencing the speech development of early and preschool-aged children. It is scientifically proven that speech is not merely a biological process, but a product of the socio-cultural environment. The role of the family environment, the quality of parental communication, digital technologies (gadgets), socio-economic status (SES), and preschool educational institutions in shaping a child's vocabulary and communicative competence is highlighted. Furthermore, the article offers pedagogical recommendations for preventing speech disorders.

Keywords: speech development, external factors, social environment, digital technologies, parental communication, socio-economic status, communicative competence.

Nutq – insoniyat sivilizatsiyasining eng buyuk yutug’i, oliy psixik funksiya va ijtimoiy muloqotning asosiy qurolidir. Bolaning jismoniy va aqliy yetilishi jarayonida nutqning shakllanishi alohida o’rin tutadi. Zamonaviy psixolinguistika va pedagogika fani nutq rivojlanishini ikki asosiy ustun – ichki (endogen/biologik) va tashqi (ekzogen/ijtimoiy) omillarning uzviy aloqadorligi sifatida o’rganadi. Agar bola sog’lom markaziy asab tizimi va eshitish a’zolari bilan tug’ilsa (ichki omil), uning potentsial imkoniyatlarini yuzaga chiqarish to’liq tashqi muhitga bog’liq bo’ladi.

So‘nggi yillarda butun dunyoda, xususan, O‘zbekistonda ham bolalar o‘rtasida nutq rivojlanishining kechikishi (NRK) va turli nutqiy nuqsonlar (alaliya, dizartriya, umumiy nutqiy rivojlanmaganlik) ko‘rsatkichlari ortib bormoqda. JSST (Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti) ma‘lumotlariga ko‘ra, maktabgacha yoshdagi bolalarning qariyb 25-30 foizida u yoki bu darajadagi nutqiy muammolar kuzatilmoqda. Ushbu salbiy tendensiyaning ildizlari ko‘pincha biologik patologiyalarga emas, balki bolaning atrofidagi ijtimoiy va madaniy muhitning o‘zgarishiga, ya‘ni tashqi omillarga borib taqaladi.

Ushbu tadqiqot ishining **dolzarbligi** shundaki, globallashtirish va raqamlashtirish asrida bolalar yashaydigan ijtimoiy ekotizim tubdan o‘zgardi. Jonli muloqot o‘rnini virtual dunyo egallamoqda, ota-onalarning bandlik darajasi ortgan, oilaviy qadriyatlar va muloqot madaniyati transformatsiyaga uchramoqda. Mazkur maqolada bolalar nutqini boyitishda hal qiluvchi rol o‘ynaydigan ekzogen omillar tizimli ravishda tahlil qilinadi va muammolarning pedagogik-psixologik yechimlari taklif etiladi.

Oila Muhiti va Ota-ona Bilan Jonli Muloqot Sifati

Oila – bolaning til tizimini o‘zlashtiradigan dastlabki va eng asosiy ijtimoiy institutidir. Mashhur psixolog L.S. Vigotskiy ta’kidlaganidek, *"Bola tilni tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni atrofidagilar bilan muloqot jarayonida qayta kashf etadi"*. Bolaning nutqi kattalarga taqlid qilish (imitatsiya) asosida shakllanadi.

Oila muhitida nutq rivojlanishiga ta’sir qiluvchi bir necha sub-omillar mavjud:

- Nutqiy hamrohlik (Parentese / Child-directed speech):** Kattalarning bola bilan gaplashish uslubi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolaga qaratilgan, sodda, ammo grammatik jihatdan to‘g‘ri, emotsional bo‘yoqdor va cho‘zibroq gapiriladigan nutq (bunga fanda "ona tili" yoki *parentese* deyiladi) bolaning fonematik eshitish qobiliyatini tezroq rivojlantiradi.
- Oiladagi dialoqlar miqdori va sifati:** Faqatgina "Ye", "Ich", "Uxla" kabi maishiy buyruqlar darajasidagi nutq bolaning lug‘at boyligini cheklab qo‘yadi. Aksincha, boladan fikr talab qiladigan ochiq savollar ("Bugun nima ko‘rding?", "Bu qushcha qayerga uchayapti?") uning bog‘lanishli nutqini o‘stiradi.
- Oilaviy kitobxonlik:** Bolaga ertak o‘qib berish va undagi qahramonlar xulqini birgalikda muhokama qilish passiv lug‘atni faol lug‘atga aylantirishning eng samarali usulidir.

Raqamli Texnologiyalar va "Ekran Vaqti" (Screen Time) Salbiy Ta’siri

XXI asrning eng jiddiy tashqi omillaridan biri – bu gadjetlar (smartfonlar, planshetlar, televizor) ta’siridir. Zamonaviy pedagogikada ushbu muammo **"Raqamli autizm"** yoki **"Ekranli nutq kechikishi"** deb nomlanmoqda.

Ota-ona bilan jonli muloqot	Gadjetlar (Televizor/Smartfon)
Ikki tomonlama (interaktiv) jarayon	Bir tomonlama (passiv) iste‘mol
Bola javob qaytarishi va fikrlashi shart	Bola faqat tayyor tasvirni tomosha qiladi
Artikulyatsiya apparati harakatga keladi	Artikulyatsiya va nutq motorikasi bloklanadi
Emotsional aloqa shakllanadi	Emotsional turg‘unlik va diqqat tarqoqligi kelib chiqadi

Amerika Pediatriya Akademiyasi (AAP) ma‘lumotlariga ko‘ra, 2 yoshgacha bo‘lgan bolalarga umuman ekran ko‘rsatmaslik, 2 yoshdan 5 yoshgacha esa kuniga 1 soatdan oshirmaslik tavsiya etiladi. Biroq, real hayotda bolalar 3-4 soatlab ekran qarshisida qolmoqda. Ekrandagi tasvirlarning

tez almashishi bolaning miyasidagi nutq markazini (Broka va Vernike zonolari) emas, balki faqat vizual analizatorlarni stimullaydi. Natijada bola tovushlarni eshitadi, lekin ularning ma'nosini anglamaydi va gapirishga ehtiyoj sezmaydi.

Ijtimoiy-Iqtisodiy Status (SES) va "30 Million So'z" Fenomeni

1995-yilda amerikalik tadqiqotchilar Betti Xart va Todd Risli (Hart & Risley) tomonidan o'tkazilgan mashhur tadqiqot nutq rivojlanishida ijtimoiy-iqtisodiy omilning naqadar muhimligini isbotladi. Ular turli ijtimoiy qatlamga mansub oilalarni o'rganib, "**30 million so'z farqi**" (30-million-word gap) fenomenini kashf etdilar.

Yuqori intellektual va iqtisodiy barqaror oilalarda o'sayotgan 4 yoshli bola, ijtimoiy himoyaga muhtoj, ota-onasi ma'lumotsiz oiladagi tengdoshiga nisbatan 30 million ko'proq so'z eshitar ekan. Bu farq bolaning nafaqat nutqiga, balki keyinchalik maktabdagi o'zlashtirish ko'rsatkichlariga ham bevosita ta'sir qiladi. Iqtisodiy yetishmovchilik ota-onalarda surunkali stressni keltirib chiqaradi, bu esa ularning bola bilan emotsional va nutqiy muloqotga vaqt va kuch ajrata olmasligiga sabab bo'ladi.

Maktabgacha Ta'lim Muassasalari va Tengdoshlar Muhiti

Bola 3 yoshga to'lgach, uning hayotida tengdoshlar va tarbiyachilar muhiti muhim rol o'ynay boshlaydi. Bog'cha – bolaning ijtimoiylashuv va kommunikativ ko'nikmalarini sinovdan o'tkazadigan laboratoriyadir.

- **Tengdoshlar bilan muloqot:** Oilada ota-ona bolani imo-ishorasidan ham tushunishi mumkin. Ammo bog'chada bola o'z ehtiyojini qondirish (o'yinchoq so'rash, shikoyat qilish, do'stlashish) uchun majburan nutqdan foydalanishi, so'zlarni aniq talaffuz etishi kerak bo'ladi. Bu nutqning kommunikativ funksiyasini keskin faollashtiradi.
- **Pedagogik muhit:** Tarbiyachining nutq madaniyati, bog'chada o'tkaziladigan nutq o'stirish mashg'ulotlari, mantiqiy o'yinlar va qo'shiqlar bolaning lug'at tarkibini tizimlashtiradi. Biroq, guruhlarda bolalar sonining haddan tashqari ko'pligi (30-40 nafar) tarbiyachining har bir bola bilan individual muloqot qilish imkoniyatini kamaytiradi, bu esa salbiy tashqi omilga aylanishi mumkin.

Ekologik va Geografik Omillar, Salomatlik Muhiti

Tashqi omillar sirasiga bola yashaydigan hududning ekologik holati ham kiradi. Havoning og'ir metallar (qo'rg'oshin, simob) va kimyoviy moddalar bilan ifloslanishi bolaning asab tizimiga toksik ta'sir ko'rsatib, nutq apparatining innervatsiyasini buzishi mumkin. Shuningdek, tez-tez somatik kasalliklar (shamollash, otit) bilan og'rish bolaning eshitish qobiliyatini vaqtinchalik pasaytiradi. Eshitishning zaiflashishi esa tovushlarni noto'g'ri idrok etishga va nutq qobiliyati rivojlanishining ortda qolishiga olib keladi.

MUHOKAMA

Olingan ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bolalar nutqi shakllanishida tashqi omillar deterministik (belgilovchi) xarakterga ega. Bola nutqiy qobiliyat bilan tug'iladi, lekin tilni faqat sotsiumda o'rganadi. Agar inson bolasi hayvonlar oralig'ida o'ssa (fanda "Maugli fenomen") u hech qachon gapirishni o'rganolmaydi, chunki unda tashqi ijtimoiy stimullar bo'lmaydi.

Bugungi kun muammosi – bu "**gipokommunikatsiya**" (muloqot yetishmovchiligi) dir. Ota-onalar moddiy ta'minot ketidan quvib, bola bilan ma'naviy va nutqiy aloqani uzib qo'ymoqdalar. Gadjetlar esa "elektron enaga" vazifasini o'tamoqda. Bu muammoni bartaraf etish uchun faqatgina logopedlar yordamiga suyanish yetarli emas. Tizimli yondashuv zarur: oilada raqamli gigiyenaga

rioya qilish, maktabgacha ta’lim dasturlarini integratsiyalashgan nutqiy o’yinlar bilan boyitish lozim. Xususan, ingliz tili o’qituvchisi sifatida ta’kidlash joizki, ikkinchi tilni (xorijiy tilni) o’rgatishdan avval bolaning ona tilidagi nutq bazasi va tashqi muloqot muhiti mustahkam bo’lishi shart. Aks holda, sun’iy ravishda kiritilgan ikki tillilik (bilingvizm) nutqning yanada chalkashishiga olib kelishi mumkin.

XULOSA

Bolalar nutqi rivojlanishiga ta’sir etuvchi tashqi omillarni tadqiq etish natijasida quyidagi fundamental xulosalarga kelindi:

1. **Ijtimoiy muhit ustuvorligi:** Nutq – biologik funksiyadan ko’ra ko’proq ijtimoiy ehtiyojdir. Bolaning nutqiy muhiti qanchalik boy va emotsional bo’lsa, uning intellektual salohiyati shunchalik yuqori bo’ladi.
2. **Raqamli tahdid:** Gadgetlarning nazoratsiz iste’moli ilk yoshdagi bolalar nutqini tormozlovchi eng asosiy salbiy tashqi omildir. Ekranga bog’lanib qolish nutqiy apatiyaga sabab bo’ladi.
3. **Pedagogik va oilaviy hamkorlik:** Nutqiy nuqsonlar va kechikishlarning oldini olish uchun ota-onalarning pedagogik madaniyatini oshirish, ularga bola bilan to’g’ri muloqot qilish texnikalarini o’rgatish zarur.

Tavsiyalar:

- Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida har bir bola bilan jonli va faol muloqot tizimini yo’lga qo’yish, guruhlardagi bolalar sonini optimallashtirish.
- Sog’liqni saqlash va xalq ta’limi vazirliklari hamkorligida yosh ota-onalar uchun "Raqamli gigiyena va bolalar nutqi" mavzusida tushuntirish ishlarini olib borish.
- Oila muhitida har kuni kamida 30 daqiqa davomida gadgetlarsiz, faqat jonli muloqot va kitobxonlikka vaqt ajratish.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Vigotskiy, L. S. (1934). *Mishlenie i rech.* Moskva: Socekiz.
2. Axmanova, O. S. (2007). *Psixolinguistika muammolari.* Toshkent: Fan va texnologiyalar.
3. Hart, B., & Risley, T. R. (1995). *Meaningful Differences in the Everyday Experience of Young American Children.* Paul H. Brookes Publishing Co.
4. G’oziyev, E. G’. (2010). *Ontogenez psixologiyasi.* Toshkent: Noshir.
5. Qodirova, F. R., & Qodirova, Sh. S. (2014). *Bolalar nutqini o’stirish metodikasi.* Toshkent: Istiqlol.
6. Zimmerman, F. J., Christakis, D. A., & Meltzoff, A. N. (2007). Associations between media viewing and language development in children under age 2 years. *The Journal of Pediatrics*, 151(3), 364-368.
7. Kuhl, P. K. (2010). Brain Mechanisms in Early Language Acquisition. *Neuron*, 67(5), 713-727.
8. Sharafiddinova, M. (2021). Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini ijodiy shakllantirish omillari. *Pedagogik mahorat*, (4), 112-115.